

873.31
В 43

**ВИКЛАДАННЯ І ВИХОВАННЯ
В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ**

**НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
ВИПУСК I**

Кривий Ріг—1995

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ РИС
ХАРАКТЕРУ УКРАЇНЦЯ В РОЛІ ВЧИТЕЛЯ
ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

І.М. Шаповал

Під поняттям національного характеру слід розуміти комплекс сталих властивостей, які притаманні спільності людей, об'єднаних мовним спілкуванням, матеріальними умовами життя, особливостями виробничої діяльності, культури, традицій, обрядів, що проявляється в певній національній своєрідності.

В психології характер визначають як індивідуальне сполучення сталих психічних особливостей людей, що зумовляє типовий для даної особистості засіб поведінки в певних життєвих умовах та обставинах, причому ці індивідуальні особливості формуються і проявляються в діяльності особистості та спілкуванні з іншими людьми, що має важливе значення в її житті.

Виходячи з цього, в структурі характеру можна виділити такі елементи:

- ставлення особистості до об'єктивної оточуючої дійсності та до себе;
- ставлення особистості до інших людей, різних ступенів залученості та спілкування;
- ставлення особистості до оточуючих речей, явищ, подій, станів.

На формування національного характеру впливають багато факторів. Варто виділити з усіх два головних.

Основною умовою формування характеру є природні передумови. Це те, з чим людина народилася, - тип видої нервової діяльності, нервово-психічні та анатомо-фізіологічні особливості. Ці якості складають ґрунт, на якому формується характер особистості.

Але є ще одна природна передумова формування і розвитку національного характеру особистості - це її менталітет, що становить так звану генетичну пам'ять багатьох попередніх поколінь.

Риси й особливості українського національного характеру склалися багатьма поколіннями етнічної спільності упродовж декількох століть. Найважливіші особливості, що зумовляються специфікою матеріального життя, духовності та етнічно-психологічних якостей народу, національної культури, наслідуються наступними поколіннями. Менталітет українця створювався протягом тривалого історичного часу. Це перший, один з головних факторів формування національного

Другий фактор - це конкретні умови життя, в яких зростає земляна, формується її взаємини з іншими членами етнічної спільності, тобто матеріальні умови життя, до визначається особливостями станучого середовища.

Категорійний зміст поняття національного характеру вимагає уточнень і доповнень відповідно до досягнень сучасних наук про людину, її світоглядність, свідомість і місце в суспільстві та природі. Отже, виникає потреба врахувати конкретні історичні умови формування національного характеру як узагальненого явища, тобто економічна, політична, культурна, релігійна становища, виробничу діяльність всього народу, його духовність та дієвість соціально-генетичної пам'яті.

Формування українського національного характеру сприяло взаємодією історико-соціальних, релігійних, політико-економічних, кліматично-територіальних, побутово-характерологічних, психолого-біологічних та інших факторів.

З давніх часів українська людина мусила вести жорстоку боротьбу проти іноземного гноблення, чужинського зазігання на свої землю, родину, долю. Історичні умови так склалися, що українці захищали свою батьківщину від зайд зі сходу /татарські набіги за часів Київської України-Русі, пізніше - влада московитів/, поневолявачів із заходу /Польща, Австро-Угорщина/ та інших загарбників. В наслідок цього сформувалися такі риси національного українського характеру: почуття патріотизму, національна гідність, волева твердість, стійкість у боротьбі за незалежність.

В ході історичного розвитку українці проживали в тісних стосунках з іншими народами, народностями та людьми різних етнічних формувань. Тому можна сказати, що деякі риси українського характеру сформувалися в процесі існування /життя, трудової, культурної, економічної, виробничої діяльності/ з іншими людьми, а саме: повчати до людей інших етнічних спільностей.

І разом з тим українці зберегли свою національну гідність, самосвідомість та інші етнічні риси.

Постійні напади на Україну ворогів приводили до руйнації осель, міст, храмів. Це змушувало українців не тільки відновлювати не тільки самі будови православних храмів, але й відраджувати національну самосвідомість, етнічну свідомість соціально-психологічних стосунків, до їх несли релігію, не тільки відбудовувати свої міста і оселі, але й перетворювати свій економічно-господарський устрій, національ-

но-політичний статус державності.

Буде невтомне відтворення того, що було зруйновано ворогами-гацибиками, сприяло формуванню процельності, працездатності, наполегливості в українському характері.

Не враховуючи на постійну боротьбу, а можливо, навіть всупереч їй, Україна здійснилась державою високої культури. Їїва українсько-го народу була четвертою світовою після царьогрецької, латинської та царьовсрейської /іврит/. Це свідчить про тісні економічні, політичні, культурні і родинні стосунки України з багатьма країнами світу, починаючи від держав, об'єднаних Візантією, та з іншими країнами різних континентів.

В Україні існувала унікальна організація – Запорозька Січ, що об'єднувала українців у боротьбі проти поневолювачів, була чинником формування українського вільнолюбивого духу, засад козацької демократії, української державності як "козацької республіки".

Національний характер сучасного українця багато в чому своїми особливостями нагадує характер козака Запорозжя, що був сформований умовами його життя – політичними, економічними, соціальними, побутовими. Тому загальнений образ українця часів Запорозької Січі потребує детального розкриття.

За свідченням українського історика та етнографа Д.І.Яворницького "і за зовнішнім видом, і за внутрішніми якостями запорозькі козаки діяли собою характерні типи своєї народності". "Світлий бік характеру запорозьких козаків складала – їх добросерденність, щелістість, безкорисливість, постійність у дружбі; крім того – висока любов до своєї особистої свободи, через яку вони воліли люту смерті, ніж ганебного рабства; глибока повага до старих воїнів; простота, неваблятивість та винокіпливість в домашньому побуті або в різних безвихідних становищах та фізичній невугі".¹ У ставленні до заужлих людей запорозькі козаки, як вказує Д.І.Яворницький, завжди були гостинними та "краслюбиними".

Дуже високо вони ставили і цінували особисту чесність. "На війні запорозький козак визначався завжди розумом, хитрістю, пивував ворога великою відвагою, цивовижним терпінням та рідісною здатністю переносити налзвичайні нестатки".² Саме такі спартанські умови

¹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т.І. – К., 1990. – с.233-234.

² Там же, с.235.

життя, необхідність постійно знаходитись в бойовій формі, що вимагає певних фізичних сил, зумовили можливість формування виразливої риси українського національного характеру – толерантності /від латинського слова "терпіння"/, тобто здатності терпіти фізичні та моральні несприятливі фактори.

В Запорозькій Січі діяли дуже суворі закони. За будь-яку провинність винуватця суворо карали. Це, звичайно, пояснюється особливим становидом Січі як військової установи, що сприяло формуванню інших рис характеру українців: дисциплінованості, зібраності, відповідальності.

Одним з найбільш тяжких злочинів, за значимістю навіть більшим за крадіжку, була образа жінки, тому що "подібний злочин на безславність усього козацького війська розповсюджується".¹ Це свідчить про поважне ставлення українських козаків до жінки-матері, жінки-дружини, сестри-козачки.

Дуже великий вплив на свідомість українського народу мала православна релігія, яку стали сповідати в Україні ще за часів князя Володимира. Як свідчить Д.І.Яворницький, "визмітною рисою характеру запорозьких козаків була їх глибока релігійність та щира, вільна від усілякого святенництва, набожність".²

Серед інших особливостей козацького характеру відзначається щирість, почуття гумору. Д.І.Яворницький писав: "За природженими якостями, що притаманні справжньому українцю, запорожці відрізнялися вмінням майстерно розповідати, змілі підмічати кумедні риси в інших людей й передавати їх в жартівливому, але ні для кого не образливому тоні".³

Таким чином, козацтво мало виключний вплив на процес формування українського національного характеру. Нащадки запорозьких козаків успадкували від своїх прецків волелюбний дух, прагнення до незалежності, любов і віданість своїй батьківщині, почуття національної гідності, поваги до людей інших націй і народностей. Певні морально-етичні норми козацького устрою відбилися на формуванні таких рис українського національного характеру, які визначають ставлення особистості до інших людей. Це – щира відданість товаришам,

¹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.І. – с.189.

² Там же, с.256.

³ Там же, с.236.

миролюбність, гостинність до друзів і, в той же час, ненависть до ворогів, що ставала певним стимулом у боротьбі українського народу з загарбниками, яких було багато протягом історичного розвитку України як держави та українського народу як етнічної спільності.

Українці завжди відрізнялися поважним ставленням до інших людей. За традицією українського спілкування – звертання до всіх співбесідишків, доросліших за себе, у ввічливій формі "Ви". Ця форма звертання вживалась в різних стосунках при зверненні дітей до батьків, що є свідомством шанобливого ставлення українців до своїх батьків та до старих людей взагалі.

Історично склалося особливе становище жінки в Україні, що відбилася на формуванні своєрідного українського жіночого характеру та на ставленні до неї чоловіків.

Як писав український письменник-історіограф Д. Мордовець/Мордвцева/, "з української жінки вироблявся чарівний історичний тип – це тип самостійної жінки, самостійної усла, куди б не покатилося її життєве колесо."¹

Перевумовами цьому склалося багато історичних, економічних, психологічних, етнічних та інших умов. Насамперед це особливе становище українських козаків, а ними була більшість чоловіків в Україні за часів Запорозької Січі. Тим самим зумовлене становище української жінки як господарки в своїй оселі, як голови родини, де майже весь час відсутній батько-козак, навіть як діяча в суспільному житті громади, де вона мала свій голос.

У формуванні характеру велике значення мають умови зростання людини, розвитку її особистості з дитинства. Українська жінка зростала у, так би мовити, вільних умовах. Вона мала широке коло спілкування, до якого надходили онулатки обох статей і люди різних віків. Тому найчастіше українським жінкам не властива така риса характеру, як замкненість у спілкуванні.

Коли українська дівчина виходила заміж, вона знала свого майбутнього чоловіка, навіть мала змогу сама зробити вибір нареченого. Цей момент набуває важливого значення у порівнянні з традиціями інших народів, за якими жінка не тільки не мала права на вибір нареченого, але й не мала права побачити його до весілля. Всі ці умови, звичайно, сприяли формуванню таких рис українського жіночого характеру, як самостійність, впевненість в собі, в своїх силах, здібностях, цілеспрямованість, усвідомлення свого рівноправного становища

¹ Мордовець Д. Д. Щодень и герман. - К.: Сфера, 1992. - с. 74.

поряд з чоловіками.

Особливу увагу заслужує національна специфічність взаємин між українськими чоловіком та жінкою.

Спілкування між людьми взагалі складається на ґрунті таких психологічних умов: особистісні якості партнерів, їх соціально-рольовий статус, норми за якими будуться стосунки між ними. В урахуванні національних особливостей українського чоловічого та жіночого характерів, становища чоловіка і жінки в суспільстві, норм міжособових взаємин, про які вже йшла мова, можна створити модель національного міжстатевого спілкування.

Стосунки українського подружжя склалися на підставах рівноправного соціально-психологічного становища партнерів. В той же час чоловік і жінка займали різні функціонально-рольові позиції в сім'ї. Чоловік – козак-воїн, а пізніше, за часів скасування козацького устрою, працьовитий селянин, господар, голова родини. Жінка – господиня в помілці, турботлива мати, ніжня дружина. Але за певних умов вона може виявити не аби-які особисті якості, навіть бути психологічним лідером у деяких ситуаціях. Про це свідчить численний цоробок українських параліографічних творів /прислів'я та приказки/, що яскраво ілюструють виведену модель міжстатевого спілкування. Найдорожчий клад, як в ролині лад.

Вся сім'я вмісті – так і аула на місті.

Де жінки тільки горьки дильдуть, там у хаті нелад і напорядки панують.

Дім держиться не на землі, а на жінці.

Добра жінка і лихого чоловіка направить.

Доки чоловік не має жінки, доти не є чоловіком.

Гарний чоловік і погану жінку красить.

Добрий чоловік надійніше кам'яного мосту.

Ми керуємо світом, а жінка керує нами.

Чоловік-голова, жінка – шия: куди захоче, туди й поверне.

Чоловік – голова в хаті, жінка – капелюх на голві.

Як квочка з курчатами, так і жінка з дитятами.

У кого є ненька, у того й голівонька гладенька.

В українських родинах у вихованні дітей брали участь і батько, й мати. Чинником цього були їх рівноправні взаємини, неізольованість жінки від усіх сімейних справ. Але, звичайно, що стосується статевого виховання, то тут набувають значення стосунки дитини з тим із батьків, з дким відбувається її статевна ідентифікація /усвідомлення дитиною своєї статі шляхом порівняння себе з батьком чи

матір'я/.

В українців склалися особливі національні традиції родинного виховання дітей, які відображені в деяких народно-педагогічних висловах своєрідних приказках і прислів'ях.

Навчай дитину в молодості, щоб спочив на старості.

Потурай малому, то як виросте, буде тебе на старість бити.

Вий жінку без дітей, а дітей без ласей.

Гни дерево, поки молоде, учи дітей, поки малі,

Навчай дитину, бо дерево не зможеш.

Не учи дитину штурханцями, а хорошими слівцями.

Учи не страхом, а ласкою.

Кожному характеру властивий відповідний ступінь виразності.

Що стосується характеру українця, то можна виділити такі його ознаки: виключна працьовитість і миролюбність; широсердність і пісенна ліричність; сатирично-гумористичне сприйняття оточуючого середовища; своєрідність світоглядності; самотність мислення; підтримання і продовження національних традицій, обрядів, свят і ритуалів.

Одним національною рисою характеру українця, як це дивно, слід вважати і певний консерватизм, що допоміг спільності через віки зберегти свій менталітет, ствердити власний національний статус як світової нації.

Як характер кожної окремої людини знаходиться в процесі постійного формування і розвитку, під впливом життєвих умов і спілкування, так і національний характер /як узагальнене суспільно-історичне явище/ зазнає постійних доповнень, деяких змін в залежності від кліматичних умов, економічно-господарського становища, оточення даної етнічної спільності людьми інших національностей.

Характер є однією з індивідуально-психологічних властивостей людини будь-якої національності. Тому, визначаючи національний характер українця, варто виділити загальні закономірності формування його засобами сімейного виховання і в середовищі школярів.:

-педагогічні особливості національного виховання майбутнього члена сім'ї, режим харчування, відпочинку, фізичного навантаження майбутньої родина, спілкування матері і тата з майбутнім громадянином/;

- підтримання давніх національних традицій виховання та згодування малати;

- знайомство дитини переддошкільного віку з колисковими піснями, піснями-забавлянками, народними потішками та іграми;

- введення дитини до щільного віку в чарівний світ народної казки;

- знайомство учня початкових класів з національною символікою, національними героями, святими місцями для кожного українця;

- нестандартні сімейні заходи, свята і тематичні дні відпочинку, будовані на народних традиціях та ін.¹

Отже, виходячи з цього, слід визначити шляхи та заходи формування національних рис характеру українця.

Одним з головних чинників цього процесу є рідна мова і мовлення, що відображає історичне минуле, культурне надбання народу. Через мову людина пізнає духовну культуру, історію народу і стає причетною до неї. Все це закладає підмурівок характеру особистості будь-якої національності, у тому числі і українця.

З цієї метою у спілкуванні батьків з дитиною та одного з основних слід застосовувати рідну мову.

Знайомство дитини з народною культурою, традиціями, мовою починається з перших днів життя через колискові пісні, що їх співає мати.

Витоки колискових пісень губляться у глибині віків, їх сюжети несуть значну за об'ємом різноманітну інформацію. Є багато пісень, де емоційний акцент зроблено на думках і почуттях матері. А ще ряд пісень розповідає маленькому слухачеві про пригоди і витівки таарин і птахів, про найближчих людей, які його оточують. Поза увагою колискових пісень не залишається жоден серйозний аспект життя дитини.

" " "

Ой ходить сон коло вікон,

а дрімота коло плота.

Питається сон крімоти:

- Де ми будем ночувати?

- Де хатинка тепленька

Де дитина маленька,

Там ми будем ночувати,

Мале дитя присипляти.

¹ Докладніше див.: Федоренко Д.Т. Нетрадиційні уроки в початкових класах на засадах народної дидактики: Лекція із спец-курсу "Народна педагогіка". - Кр.Ріг: КДП, 1991.

Щоб вирости, не змарніло,
Щоб тяженько не хворіло,
Сили й розуму набралось,
Своїх батьків поцішало.

" " "

Бао, бао, бао!
Дровець нарубаю
І в печі нагрію;
Буде тепло в хаті,
Буде дитя спати.

" " "

Повішу я колисочку на дубочку,
Лелі, лелі, засни, поспи, мій синочку.
Буде вітрик повівати
І синочка колихати,
З куба листя опадати
Та синочка забавляти.
Була сонько сіяти,
Між листячком заглядати,
Між листячком заглядати
І синочка цілувати.

На певному етапі розвитку немовляти йому потрібна активність, яка б розвивала рухи, мислення, викликала жвавість, бадьорість, радісний настрій. Одним з видів такого спілкування є забавлянки /утішки/ - коротенькі пісеньки або віршики, складені із своєрідними звуками, покликани зміцнити дитину фізично, підтримувати радісний, бадьорий настрій.

Купалися ластів'ята
/Співають під час купання дитини/

Купалися ластів'ята
Та в чару-водиці,
Щоб були ми білотілі
Та ще й білолиці.

Купалися ластів'ята
Та в чару-водиці,

Щоб були ми чорноброві та
Та ще й білолиці.

У лобисточку купали,
Живу воду наливали,
Щоб здоров'я тіло мало,
Лиха-горенька не знало.

Ототушки-тутушки

/Погладжуючи тільки дитину,
розводять її ручки/

Ототушки-тутушки!

На котика потягушки,

А на Василька растушки.

Ой тошки, тошки!

Щоб піросли трошки.

Пісні та ігри віти, як правило, засвоюють одне від одного.

Але не можна зменшувати і роль дорослих – батьків, вчителів. Зміст, образи, ситуації в піснях та іграх при всій неправдоподібності мають риси реального життя народу, його побуту, стосунків, традицій, праці, що становить зміст життя трудівника, є своєрідною історією витинства людства. Такими є більшість існуючих нині пісень.

Поцеляночка

/Діти ведуть хоровод, а один, що стоїть у колі,
робить рухи, що відповідають змісту пісні/

Десь тут бу-ла по-до-ля-ноч-ка, десь тут бу-ла
но-ло-де-сен-ка, тут во-на сі-ла, тут во-на вля-ла,
де зям-лі при-па-ла, сім літ не вми-ва-мсь, во-во-ди-не-а-ла.

-Грицю, Грицю, їди їсти!

-Ой чекайте! Де б тут сісти?

На вулиці дощ, дощ

На вулиці дощ, дощ.
 На вулиці дрібний.
 Ой лешеньки, лелі,
 На вулиці дрібний.

Не сядечком сіє,-
 Вітром поливає.
 Ой лешеньки, лелі,
 Вітром поливає.

А братик рестрицю
 В колісці колише.
 Ой лешеньки, лелі,
 В колісці колише.

"Сестрице маленька,
 Виростай скоренько,
 Ой лешеньки, лелі,
 Виростай скоренько!

Десь тут була подояночка,
 Десь тут була молодасенька,
 Тут вона сіла,
 Тут вона встала,
 До землі припала,
 Сім літ не вмивалась,
 Бо води не мала.

Ой устань, устань, подояночко,
 Ой устань, устань, молодасенька.
 Умий своє личко
 Та личко біленьке,
 Біжи до Дунаю,
 Бери молоденьку,
 Бери ту, що окраю.

/Той, що посередімі, вибирає когось з кола, замість себе,
 і гра продовжується/.

Грицю, Грицю, до роботи

- Грицю, Грицю, до роботи!
 В Гриця порвані чоботи...
 - Грицю, Грицю, до телят!
 В Гриця ніженькі болять...

-Грицю, Грицю, молотити!
 Гриць не зжує робити...
 -Грицю, Грицю, рубай дров!
 -Кахи-кахи! Не здоров...

-Грицю, Грицю, роби хліб!
 -Кахи-кахи! Щось охрип...

З самого раннього віку дитину супроводжує казка. Український фольклор дуже багатий на різноманітні казки, що, як і казковий епос усіх народів, поділяється на три великих масиви: казка про тварин, чарівні казки /героїко-фантастичні/ та соціально-побутові. Казковий жанр має велике значення в формуванні і розвитку національних рис характеру особистості. І.Франко писав про казки, що вони, "як дрібні, тонкі корінчики, вкорінюють у нашій душі любов до рідного слова, його краси, простоти і чарівної милозвучності"¹ У казках відобразилися світогляд народу, його морально-етичні й естетичні принципи, педагогічний геній, багатовіковий досвід виховання піростаючого покоління. У казках кожна моральна теза чи настанова виступає ненав'язливо, а виступає з усієї художньої тканини твору, існує як її повчальний висновок, який роблять для себе слухачі казки. В цьому полягає

¹ Українські народні казки: Шерем. М.К. Дмитренко І.-К.: Веселка, 1939, - с. 5

секрет особливого великого впливу народної фантастики на формування внутрішнього світу дитини.

Чи не найдієвішими засобами виховання майбутнього громадянина є нетрадиційні шкільні та сімейні заходи, свята, тематичні вечори з використанням народних традицій, обрядів. Це, насамперед, календарні події - святкування Різдва, Нового року, Великдень, зустріч весни, обжинки /свято врожаю/. В родинному житті це можуть бути дні народження когось із членів сім'ї або якісь важливі події для усієї родини. Дієвість і ефективність таких засобів полягає в цінності спільної діяльності, що супроводжується емоційним піднесенням, активізацією індивідуальних дій, внеском кожного учасника в досягнення результату. Самі події, яким присвячені такі колективні заходи, традиції, за якими вони святкуються, пісні, обряди, обрядовий одяг, предмети побуту, що їх використовують в певних випадках, набувають значного місця і високого ступеня значущості в системі цінностей особистості майбутнього громадянина України.

У шкільному середовищі формування національного характеру українця на сучасному етапі відбуваються національної, якщо не освіти і педагогіки висуває кілька невідкладних проблем, без реалізації яких не можна вогти мову про позитивне вирішення проблеми виховання національного характеру. Це перш за все побудова підготовки учительських кадрів, здібних і готових звершувати національне виховання, формування основних рис характеру українця; перепідготовка існуючих учительських кадрів в плані української етнопедагогіки; нетрадиційні форми підвищення рівня педагогічної культури батьків; ввечення до шкільної програми курсу народознавчих дисциплін, забезпечення вчителів та викладачів вішзвідною літературою; створення етнографічних експедицій серед студентів педагогічних вузів з метою вишукування народних пісень, обрядів, традицій, особливостей побуту та одягу, що збереглися в різних районах України та ін.

Отже національний характер як суспільно-історичне явище повинен формуватися в комплексі психолого-педагогічного впливу на юну особистість у певному мовному середовищі. Коли в суспільстві послаблюється бодай одна ланка комплексу виховання національного характеру, настає процес втрати оригінальних рис характеру певної нації, нівелізація її під іншу, а то й асиміляція цілого народу. Таким чином виховання національних рис характеру українця набуває ознаків розбудови державності суверенної України.